

Stefi Pedersen och gränsen

Per Magnus Johansson, fl.dr i idé- och lärdoms historia

Stefi Pedersen hörde till dem som på grund av nazismens framfart kom till Sverige under andra världskriget. Hon föddes 1908 i Berlin av tyskjudiska föräldrar och dog 1980 i Stockholm. Hon växte upp i ett välbärgat hem i stadsdelen Grünewald i Berlin. Föräldrarna skilde sig när Stefi fortfarande var barn. Hennes biologiska föräldrar var judar, men själv konverterade hon och blev katolik. Hon var politiskt radikal och tillhörde Tyska kommunistpartiet. Hon flydde 1933, efter Hitlers maktövertagande, till Prag. Vid mitten av 1930-talet tog hon sig till Norge, där hon i flera år var verksam innan hon slutligen, 1943, tillsammans med en grupp judiska barn flydde till Sverige. Denna artikel berättar om en kvinna som gjorde skilda erfarenheter av gränsöverskridande och som i sitt skrivande teoretiserar gränsens betydelse för människan.

Pedersen gick i unga år på Berlins psykoanalytiska förenings undervisning. Hon befann sig där psykoanalysen hade sitt centrum. Hennes lärare hade utbildats av Freud, och en av dem, den självständige Otto Fenichel (1897–1946) var en av Freuds mest begåvade elever.

År 1942 tog Stefi Pedersen magisterexamen vid universitetet i Oslo och fick norskt medborgarskap, vilket hon behöll fram till sin död, trots alla sina år i Stockholm och Sverige. Hon var väl förankrad i den europeiska kulturtraditionen och behöll sina intellektuella kontakter under sin tid i Stockholm. Hon tillbringade ett halvår på Kuba, där hon arbetade vid Ruston Academy i Havanna mellan den 1 januari 1958 och den 1 juli samma år. Hon var konsulterande psykoanalytiker, arbetade med gruppanalys och barnanalys och föreläste om psykoanalys för psykiatriker, lärare och föräldrar.

Under sin tid i Sverige, sammanlagt trettiosju år, var hon verksam i skilda sammanhang. Hon höll föredrag och seminarier vid universiteten i

Bergen, Oslo och Uppsala. Hon undervisade vid Karolinska Institutet och Långbro sjukhus i Stockholm, samt var under flera år utbildningsansvarig för Psykoterapicentrums tre och ett halvt år långa utbildning i individualpsykoterapi i Stockholm. Inom Svenska Psykoanalytiska Föreningen gav hon regelbundet lektioner och var också verksam vid Sankt Lukasstiftelsen. Under tiden i Sverige höll hon även föredrag vid den psykoanalytiska föreningen i Berlin. Hon kom att skriva om såväl gränsöverskridandets konsekvenser som gränsens betydelse för individen.

Exil, engagemang och reflexion

I artikeln "Psychopathological Reactions to Extreme Social Displacement (Refugee Neuroses)" (1949) hävdar hon att de psykopatologiska reaktioner som flyktingar uppvisar hamnar någonstans mellan krigsneuroser och de mentalhygieniska svårigheter som forna tiders emigranter mötte. Hon poängterar att splittring av medvetandet, hallucinationer, depersonalisering och glömska utgör centrala punkter i de psykopatologiska reaktionerna i de fall då flykten på ett allvarligt sätt varit traumatisk. Om flykten varit extremt ångestladdad hävdar Pedersen att verklighetskänslan tillfälligt kan sättas ur spel. Följden blir felaktiga bedömningar och brist på orienteringsförmåga i den nya miljön. Hon menar att svårigheterna blir ännu större om en flykting genast i det nya landet tvingas ta nya sociala kontakter, söka nytt arbete, ny bostad och nya vänner. Dessa nyanpassningsförsök innebär samtidigt att flyktingen tvingas ge upp många av de förhoppningar och förväntningar han eller hon levde med i hemlandet. Riskerna är stora att han eller hon upplever sig mindre respekterad och ser sin "individualitet till stor del ha gått förlorad genom att ha blivit ett nummer i en grå, anonym massa av flyktingar".

Pedersen levde i exil och kom sedan hon hade drabbats av den aldrig helt att ta sig ur en känsla av att vara en främmande fågel. Hennes engagemang i sociala och politiska frågor upphörde heller aldrig. I slutet av sitt liv, i början av 1970-talet, utvecklade hon på ett problematiserande sätt fattigdomsbegreppet. Fattigdom, skriver hon i artikeln "Om fattigdom" (1973), är "en ond cirkel mot en bakgrund av hopplös isolering och i förväg accepterade nederlag".

Pedersen poängterar att fattigkulturens människor talar ett mestadels konkret språk som inbegriper få alternativ och sällan klargör eventuella konsekvenser. Framtiden är ett sällsynt samtalstema. Hon nämner att

skillnaden mellan subjekt och objekt inte är tydligt markerad i deras språk-användning vilket ”antyder den fattiges känsla av maktlöshet och brist på inflytande”. Gränsen blir flytande. Den fattige ger uttryck åt en negativ identitet. Genom att stå under den negativa identiteten drabbas också arbets- och prestationsförmågan. De andra misstolkar den fattiges uppgivenhet: den som fått rikligt av livets goda kan inte ”fatta att den negativa identiteten är de förfördelades allt överskuggande riktmärke för sina liv”.

De fattiga anar man finns i alla samhällen och under alla tider. Pedersen gör en historisk tillbakablick, och förankrar sin beskrivning i den elisabethanska lagstiftningen som föreskrev hur ”hederliga” fattiga skulle skiljas från ”icke hederliga”. Isolering var främsta medlet: fattighus, spinnstugor, ghetton och fängelse. De fattiga märktes som boskap (tecken, siffror eller symboler brändes in i deras hud) och/eller tvingades bära speciella dräkter eller skyltar. De gavs en roll; en identitet lades på dem. Hon tänker denna tanke fullt ut och drar slutsatsen att man gjorde dem till ting. Gränsen mellan människa, djur och ting suddades ut.

Pedersen markerar att fattigdomen i princip ser likadan ut var man än stöter på den. De fenomen knutna till fattigdomen som hon tar upp visar sig också i alla former av immigration, och då inbegriper hon även urbaniseringsomflyttningar som sker inom ett land. Språkligt nedvärderas till exempel dialekten i storstaden, skriver hon. Det är till storstaden många flyttar, och väl där förväntar de sig att bättre tider skall komma. I den processen förpassar de både sin tradition och sin dialekt in i glömskan. Anonymitet i en storstad som är likgiltig och snarast uppmuntrar till passivitet och tystnad kan få ödesdigra följder för det personliga välbefinnandet, säger hon. Hon hävdar distinkt att ensamheten i ett språkligt tomrum har omänskliga drag. ”Utan ord förlorar människan sin själ och blir ett ting.” Den ordlösa ensamhet – och här kan det alltså enligt Pedersen vara frågan om såväl inflyttaren och immigranten som den fattige – ”är en ensamhet utan tröst och närhet. Utan berättelse är vi hemlösa, bortom tid och rum”.

När de så kallade borderlinepatienterna – dessa gäster hos verkligheten som Pedersen kallar dem – kommer i psykoanalytisk behandling krävs en modifiering av den teknik som utvecklats vid behandling av neurotiker. Vad beträffar de senare gäller att försöka blottlägga de omedvetna impulser som döljer sig bakom olika manifestationer (intentioner, affekter, tankar och fantasier). ”Vid behandling av gränsfall däremot siktar man till allt

större strukturering av den medvetna erfarenheten och större pregnans av jagets perceptionsmönster.”

Man kan säga att Pedersen i denna artikel steg för steg fört gränsmänniskan närmare ”den socialt degraderade ghettobefolkningen”. Hon anser att dessa båda grupper från begynnelsen har en gemensam svårighet som hindrar deras psykiska utveckling. ”Allesammans har de haft en mor, som talat lite med sina barn.” De fattiga mödrarnas ordbrist kommer sig av att de lever i ”slummens ordfattigdom, i hopplöshet och negativ identitet”. Gränsmänniskor finns i alla samhällsskikt, så i deras fall är inte den stigmatiserande miljön orsaken. Här handlar det om modern ”som själv var gränsmänniska”. Den verbala återhållsamheten har ersatts av kroppslig kontakt, vilket Pedersen ser som en form av manipulation. Frigörelsen från ett sådant starkt psykofysiskt beroende är ytterst svår, hävdar hon, och hennes slutsats lyder: Det räcker inte med att ”modern finns hemma. Hon måste också tala med barnen. Inte nog med det: barnen ska också få tillfälle att lyssna till föräldrarnas samtal.”

Pedersen visar i artikeln ”Om fattigdom” sin känslighet för utsatta människors situation. Hon lägger också i dagen den form av anpassad psykoanalytisk teknik som krävs för att en psykoanalytiker skall kunna nå analyser som stigmatiserats av sin utsatthet. Hon hade klart för sig vilken betydelse språket har och var medveten om hur viktigt det är att psykoanalytikern aktivt anstränger sig för att tala till dessa människor som lever vid den gräns där ordet riskerar att förlora mening.

Den knappt femtio sidor långa artikeln ”Förtroendekris och alienation eller hur psykoanalytikern förlorar sin oskuld” (1967) är en med många utvikningar försedd beskrivning. Här skildrar Stefi Pedersen hur hon i sitt arbete som psykoanalytiker gick från en naiv tro att alla har en medfödd förmåga till mänsklig närhet till insikten att ”förtroendekrisen i mellanmänskliga relationer har trängt in i psykoanalytikerns arbetsrum”. Den senare måste tolkas som den insikt som representerar psykoanalytikerns förlorade oskuld.

Hon berättar att de patienter hon mötte i Stockholm under det sista krigsåret förmedlade något hon inte var beredd på. De presenterade för henne ”en värld, där döden härskade och där ’tillvänjning till döden’ var enda chansen att överleva”. De här erfarenheterna ledde henne till insikten att hon inte direkt kunde förstå hur hennes patienter såg, upplevde och förhöll sig till sina medmänniskor och världen. Hon insåg efter hand

att den avpersonifiering som dessa patienter uppvisade inte endast var en försvarsmekanism, utan snarast deras existens. ”De hade blivit ting: stumma, orörliga, döda.”

Under tidigt 1950-tal sökte sig till psykoanalytisk behandling enligt Pedersen en grupp människor som påminde om flyktingar utan att vara det. De var, skriver hon, ”främlingar i sitt eget land, i sin närmaste omgivning, och de stod främmande gentemot sig själva”. Hon klargör att den ”depersonaliserade människan lider av en djupgående neurotisk ambivalenskonflikt”. Den alienerade människan präglas å sin sida av ”en utvecklingsstörning i jaget” och behöver inte lida av någon driftskonflikt. Neurotikern ”besväras alltid av en sexuell problematik”, vilket sällan är fallet med den alienerade människan. Hon framhåller att den alienerade människans inre värld är tidlös, och att hon lever ”i en värld utan förtrostan”. Inget förflutet, ingen framtid. Pedersen hänvisar till Samuel Becketts absurda, uppdiktade värld. Hon lyfter även fram den svenske forskaren och författaren Bengt Nerman, som visat ”en osedvanlig förmåga att beskriva alienationens ständigt undanlidande upplevelsestruktur”.

Pedersen upplevde sig vara en psykoanalytiker tränad för behandling av de klassiska neuroserna. Utifrån en sådan utbildning kan psykoanalytikern förledas att uppfatta den alienerade patientens ”vaghet, konturlöshet och brist på förtroende” som negativ överföring. Hon hävdar emellertid om den alienerade patienten: ”Hans vaghet är ingen omedveten manöver. Han är vag.” För Pedersen innebar mötet med den alienerade patienten att hon insåg sin egen begränsning; hon tvingades inför honom se sitt eget främlingskap och sin existentiella olikhet. Genom patientens kyla och brist på ”spontan mänsklig kontakt” lärde hon sig mer om motöverföringen. Dessa erfarenheter förde henne fram till upptäckten ”att terapeutens autonomi är en illusion” och att den psykoterapeutiska processen inbegriper det som gäller för vanliga mänskliga kontakter; ”den kan bara fungera i ett ömsesidigt beroende”.

Den grupp av patienter som hon tog emot på 1950-talet väckte ett behov av nyorientering, och hon påpekar att hon inte var ensam om att uppleva det behovet.

I denna nyorienterande diskussion ingick bland andra Pedersens väninna, IPA-psykoanalytikern Margaret Little, den svenska psykologen och psykoterapeuten Merit Hertzman-Ericson, Anna Freud, Heinz Hartmann och Erik Homburger Erikson. (IPA = The International Psychoanalytical

Association) Genom den här debatten blev enligt Pedersen skillnaden mellan depersonalisation och alienation tydligare. Pedersen beskriver den depersonaliserades huvudproblem enligt följande: "Hur uppnå en efterlängtd, om än förnekad, kontakt?" Hon påstår att det är den depersonaliserade personens mycket svårforcerade avskärmning från den yttre verkligheten som kan ses utgöra övergången till den alienerade personligheten. Inom denna saknas såväl den dynamiska konflikten som en tydlig inre kraft riktad mot omvärlden. En enligt Pedersen oroande fråga inställer sig i mötet med den alienerade: "Vill patienten på det hela taget ha kontakt?" Den här grundläggande skillnaden mellan depersonalisation och alienation försätter psykoanalytikern i helt olika situationer: "att bearbeta en omedveten, dynamisk konflikt hos en annars fullt utvecklad personlighet eller att bearbeta en otillräckligt differentierad struktur hos en personlighet med sänkt utvecklingsnivå". Den förra situationen öppnar för klassisk psykoanalys, den senare är enligt Pedersen ny och ställer identitetsproblemen i främsta rummet.

Av Pedersens artikel framgår hur svårigheterna i det psykoanalytiska arbetet med gränsmänniskorna förde henne mot att tänka i nya banor. Hon visar att hon var närvarande i den kliniska situationen och berättar om hur hon upptäckte att inlärd psykoanalytiska tekniker blev ofullständiga i förhållande till de utsatta och plågade patienter hon tog emot. Hon funderade över den klassiska psykoanalytiska behandlingens gränser.

Konsten och skapandet

Psykoanalysen hade redan med Freud vidgat sina gränser i en strävan att nå en bättre förståelse av människan såväl som skapare av konst som mottagare av den. Det temat återkommer också Pedersen till i sitt författarskap. Hon diskuterar såväl den konstnärliga skapelseakten som konstverket. Med hjälp av den psykoanalytiska teorin belyser hon det som går under beteckningen skapelseakt, men även enskilda konstverk eller detaljer i ett konstverk samt strömningar inom konsten. Det är flera kända konstnärer och deras verk hon belyser: bland andra H C Andersen, T S Eliot, Vincent van Gogh, Matthias Grünewald, Paul Klee, Arnold Ljungdal, André Malraux, Pablo Picasso, Rainer Maria Rilke och Virginia Woolf. För Pedersen framstår "[u]pplevelsen av drömlig verklighet och klart, konkret förflutet" som "höjdpunkten i den psykoanalytiska behandlingen",

och hon hävdar att i sådana ögonblick upphör skillnaden mellan psykoanalytisk teknik och konstens skapande förmåga. Hon upplevde att det fanns en förbindelse mellan kreativitet och den psykoanalytiska tekniken och visade i sitt skrivande hur psykoanalysen via ett gränsöverskridande kunde förbindas med konsten och konstnärskapet. Psykoanalysen och konsten tangerade varandra och skulle enligt Pedersen dela ett specifikt gränsområde.

Avslutande ord

Stefi Pedersen skrev om de politiska flyktingarnas situation och om dem som tvingades att lämna det egna landets gränser. Det var naturligt för henne att ha ett politiskt perspektiv på reflexionerna över arbetet med patienterna. Det finns i hennes artiklar också ett osentimentalt ställningstagande för de svaga. Utsattheten var bekant för henne, och hon, som överlevt nazismens förföljelse, kände också väl till hur man kunde överleva svåra omständigheter. Kränkningen av mänskliga gränser hade hon upplevt otaliga gånger. Hon hade erfarit vilka konsekvenser gränsöverskridandet kunde få, konsekvenser av såväl destruktiv som konstruktiv art. Den politiskt radikale Alexander Mitscherlich, som i likhet med Pedersen växte upp i Tyskland under det förra seklets tre första decennier, är en av dem som hon refererar till. Hon återkommer i sitt skrivande till flyktingarnas situation, så även till judarnas.

När det gäller hennes syn på judarnas särpräglade situation i världen lyfter hon fram den judiska respekten för språkets traditionsbärande förmåga. Hon anser att den hänger samman med judendomens abstrakta, från konkreta symboler rengjorda gudsbegrepp. Judarnas historia – att de varit spridda över världen, utan eget hemland – har också gjort ordets makt och betydelse speciellt tydliga.

I perioder arbetade hon psykoterapeutiskt med människor som hade de största svårigheter och formulerade utifrån detta arbete sina tankar. Hon funderade tidigt över de så kallade gränsmänniskorna: invandrare och flyktingar, barn som växte upp med ensamstående förälder och/eller i språklig torftighet. Hon underströk tidigt betydelsen av vad hon kallade integration: att de som kom utifrån fick möjlighet att vinna en plats i det nya samhället.

Från och med 1960-talet, då termen ”borderline” myntades, intresserade hon sig för den så kallade borderlineproblematiken, vilket innebar att hon

– nu från en annan utgångspunkt än tidigare – såväl behöll som utvecklade sitt intresse för att förstå patienter som inte nåddes av den klassiska psykoanalytiska tekniken.

Med tanke på bland annat hennes stora kunskaper om och insikter i utanförskap och rotlöshet är Pedersen aktuella nu i början av 2000-talet än flera av hennes kolleger från samma tid. Hennes reflexioner över förföljda människors erfarenheter och utsatthet, samt de konsekvenser som följer av förföljelse, är formulerade på ett sätt som kan appliceras på grupper av människor i vår tid.

Hon var flerspråkig och hade en akademisk – icke-medicinsk – utbildning från annat land än Sverige. Emellertid verkade hon i Sverige under en period och i en miljö där just den medicinska utbildning hon inte hade stod högt i kurs. Faktorer som dessa ingår i den väv av omständigheter som fick henne att framstå som en främling.

Stefi Pedersens egen utsatthet – som står i relation till flera faktorer: att hon invandrat till Sverige, ursprungligen från Tyskland, och levde i ett utanförskap, att hon varken hade kontakt med sitt ursprung eller skapade någon ny familj, att hon var orädd och i sin personlighet hade ett subversivt drag – gjorde att hon ofta överskred de regler som psykoanalytiker inom den egna föreningen, IPA, förväntades hålla sig till. Hon blev för sina analysander en mentor, vän, lärare och själsläkare, och inte sällan visade hon att också hon hade behov av dem. Hon tänjde på gränserna. Detta faktum hindrade inte att patienterna kom på bestämda tider och betalade det överenskomna arvudet, samt att flera av dem upplevde att de i mötet med henne gjorde ett meningsfullt arbete och var tacksamma över det.